Fig. 3. Icoana *Sf. Dumitru şi Sf. Nicolae* de la Mărginenii de Jos.

(fig. 2) ne-a uimit prin identitatea cu panoul mural (fig. 3) de pe peretele de nord al bisericii din Mărginenii de Jos (La Pucheni el este mult simplificat, dar în esenţă rămîne acelaşi). Uşile împărăteşti cu figura juvenilă a îngerului sau figura sfătoasă a unui unchieş ca Sf. Nicolae (fig. 3), medalioanele celor 12 apostoli şi scena Cinei de taină, trădează trăsăturile penelului grigorescian.

Portretul spiritualizat şi în acelaşi timp uman al Sf. mucenic Mina (fig. 4) din absida nordică sau chiar chipul adolescentin al Sf. Dimitrie (fig. 3), care ne aminteşte de însuşi tînărul „zugrav", ne duce cu gîndul la afirmaţia lui Vlahuţă în legătură cu modelele vii pe care pictorul le folosea în zugrăvirea chipurilor de sfinţi: *„Sfinţii lui Grigorescu sînt vii, omeneşte vii, şi destul de sfinţi prin expresia de bunătate, de îndurare şi de evlavie pe care pictorul a ştiut să le-o dea, fără să-i desfigureze, fără să-i bizantinizeze prea mult, înţelegînd instinctiv că un sentiment ceresc nu poate fi decît a înfrumuseţa o figură omenească. De altfel, încă de pe atunci* (e vorba tocmai de epoca Agapiei — n. n.) *el nu lucra decît avînd înaintea lui un model viu, care să-i dea figura şi atitudinea cerută"*[4]. Desigur că şi aici la Mărginenii de Jos, Grigorescu a luat modele din sat pe care le-a imortalizat sub chipul unor sfinţi.

Biserica a suferit reparaţii exterioare în 1935 şi apoi unele remedieri ale avariilor provocate de cutremurul din 1940. Dintr-o neglijenţă de neiertat, în 1954, un incendiu îi mistuie acoperişul, afumînd şi deteriorînd pictura. Tîmpla şi icoanele sînt însă salvate de locuitori. Neglijenţa persistă însă şi azi. Deşi parohia a fost sesizată de Comitetul de cultură şi educaţie socialistă al judeţului Prahova asupra valorii picturilor şi a necesităţii restaurării lor cu mare grijă, o sumedenie de scînduri se reazemă direct de portretele ctitorilor, iar vandalismul cu care s-a procedat, la introducerea luminii electrice, cînd au fost deteriorate porţiuni de pictură pentru a îngropa firul, denotă lipsa de responsabilitate a celor care au condus sau au urmărit lucrările.

În sprijinul tezei noastre asupra paternităţii picturii murale a bisericii din Mărginenii de Jos vine şi declaraţia preotului Popescu din localitate, care afirmă că fostul paroh din Pucheni, Grigore Moisescu, i-ar fi mărturisit că Ana, soţia lui Iorgu Niculescu (recăsătorită cu Theodor Aman), i-a confirmat pe vremuri acest lucru.

Rămîne însă o întrebare: cînd a fost pictată biserica din Mărginenii de Jos? Înaintea celei de la Pucheni, în acelaşi timp cu aceasta, sau ea este *„cea din urmă biserică pictată de Grigorescu"*? Rămîne ca cercetări ulterioare să-şi spună cuvîntul.

Un Grigorescu necunoscut pînă astăzi vine să îmbogăţească tezaurul lăsat de pictor în această Prahovă în care a poposit adesea şi în care se aşezase definitiv la bătrîneţe. Descoperirea unei lucrări de Grigorescu inedite, în Prahova, nealterată de alte intervenţii (ca în cazul Puchenilor), la Mărginenii de Jos întregeşte imaginea conturată deja a operei de muralist a marelui pictor.

Fig. 4. *Sf. Mucenic Mina* de la Mărginenii de Jos.

Notă asupra misiunii efectuate în România între 13—20 iulie 1973

ÎNTOCMIT DE PAOLO MORA, restaurator şef, LAURA SBORDONI MORA, prim-restaurator LA ISTITUTO CENTRALE DEL RESTAURO, PAUL PHILIPPOT, director, CENTRUL INTERNAŢIONAL PENTRU CONSERVARE, ROMA

1. Picturile murale de la biserica fostei mănăstiri Humor.

Fixarea tencuielii

Formula pusă la punct pentru fixarea tencuielii poate fi considerată pe deplin satisfăcătoare; fixarea tencuielii nu pune deci probleme de metodă şi poate fi asigurată, pretutindeni unde apare, de echipa de specialişti români.

Exfolierea peliculei de culoare în pridvor

Exfolierea peliculei de culoare în pridvor pune o problemă delicată de fixare. Sugerăm să se procedeze în modul următor:

— să se înmoaie stratul pictural desprins cu un amestec de apă şi alcool cu scopul de a pregăti pătrunderea fixatorului;

— fixarea cu Primal diluat cu apă, cu ajutorul unei pensule;

— asigurarea aderenţei peliculei de culoare prin presarea cu o spatulă metalică udată. Această operaţie este foarte delicată pentru că trebuie evitată deplasarea bucăţelelor de pictură desprinse. De aceea, este esenţial ca spatula să fie udată înainte de a fi aplicată.

Încercarea de a fixa pelicula de culoare pe pereţii de nord şi sud

Aici este important de-a face o încercare de fixare, cu grijă documentată, pe o bandă largă de 1 m întinsă pe toată înălţimea zidului, cu scopul de a prezenta diferite grade de expunere la intemperii. Banda trebuie să fie foarte net delimitată pentru a permite comparaţia între suprafaţa tratată şi cea netratată. Se va avea în vedere ca delimitarea să taie zone de aceeaşi culoare pentru a favoriza comparaţia.

Încercarea de fixare ar trebui făcută cu Paraloid B 72 în soluţie de 4%.

Ar fi interesant, de asemenea, de-a face pe pereţii de nord şi sud două teste adiacente, pe cîte o suprafaţă de 50×50 cm, una cu Paraloid, cealaltă cu caseină, pentru a compara efectele celor două produse. Operaţia ar trebui făcută înainte de începerea iernii pentru a putea dispune de un an întreg pentru test.

Curăţirea

Lucrările de curăţire executate de specialiştii români în camera mormintelor şi în pronaos au fost conduse cu multă prudenţă şi pictura prezintă o unitate perfectă din punct de vedere estetic. Precauţia luată pentru a păstra o marjă de rezervă — permiţînd de a împinge curăţirea mai departe decît e necesar — este foarte importantă pentru a putea asigura unitatea prezentării picturii în ansamblul bisericii. În consecinţă, trebuie avute în vedere anume corecţii de curăţire care vor fi necesare în momentul în care va fi redată ansamblului bisericii luminozitatea sa normală, foarte diferită de condiţiile în care trebuie să lucreze restauratorii, care, pe de altă parte, nu văd niciodată, în timpul lucrului, decît zona asupra căreia operează. În acelaşi timp, trebuie remarcat deja că lucrul a fost executat cu o mare regularitate.

Pentru a evita atît cît este posibil riscurile abraziunii, sugerăm a se curăţa cu apă peste tot unde culoarea suportă, excluzînd mai ales roşurile şi galbenurile foarte sensibile. Curăţirea cu apă lasă, mai mult decît guma, o „anvelopă" subţire de patină pe pictură.

2. Lupta împotriva umidităţii

Generalităţi

Lupta împotriva umidităţii ca principală cauză a alterărilor trebuie să aibă prioritate.

La mai multe monumente ar fi bine să fie îndepărtate adaosurile de ciment din soclul zidurilor ca şi trotuarele de piatră amenajate în jurul clădirilor, care contribuie la menţinerea în sol a unei umidităţi care tinde să pătrundă în ziduri prin capilaritate.

În aceleaşi locuri ar trebui studiată posibilitatea de a instala un sistem de drenaj care să ţină cont de dificultăţile cauzate de zăpadă şi ploaie, care nu pot în nici un caz să fie lăsate să se adune în rigolă. Este vorba aici de activitatea unui specialist.

Tismana

Aceste observaţii se aplică mai cu seamă în cazul particular al bisericii mănăstirii Tismana, unde, de altfel, vor trebui refăcute tencuielile zidurilor pentru a proteja piatra de urmările eflorescenţelor sărurilor în timpul secării apei de capilaritate. Aspectul pe care îl va avea tencuiala va trebui să se bazeze pe un studiu atent al vechilor tencuieli, cu diferenţele din punctul de vedere al culorii, texturii, grosimii şi compoziţiei. O parte din tencuiala originară, acoperită de pictură, se păstrează deasupra uşii de intrare. Evident, va

[4] Alexandru Vlahuţă, *Pictorul Nicolae Grigorescu*, Ed. tineretului, Bucureşti, *1969*, p. 14.

https://biblioteca-digitala.ro

fi posibil să se refere şi la tencuielile altor monumente de acelaşi stil din regiune, care şi-au păstrat tencuiala originară.

3. Crearea unui laborator

Acţiunea întreprinsă de Direcţia monumentelor istorice şi de artă pentru salvarea picturilor murale ar fi întărită prin crearea unui laborator central în Bucureşti şi a unui atelier local la Suceava. În timp ce laboratorul central se va ocupa de problemele speciale din diversele domenii ale conservării — şi nu numai de picturile murale — atelierul local va asigura controlul regulat şi va răspunde de solicitările imediate de întreţinere şi urgenţă. În această ordine de idei, lui îi va reveni sarcina instalării, într-o biserică în funcţiune, a unor termohigrografe — unul la interior şi altul la exterior — ale căror măsurători vor fi notate pe parcursul unui an întreg. Aceste date vor fi preţioase pentru stabilirea mecanismului precis al umidităţii ca o cauză a alterării tencuielilor şi picturilor pentru orientarea mai eficientă a intervenţiilor.

În acest context, dorim să subliniem încă o dată importanţa caracterului interdisciplinar al conservării şi utilitatea unei formaţii de bază, comună pentru diferitele specialităţi interesate.

Este pentru noi un motiv de mare satisfacţie faptul de a vedea constituindu-se, în cadrul Direcţiei monumentelor istorice şi de artă, o secţie de conservare a picturilor murale care, încă de pe acum, este în măsură să înfrunte problemele cele mai urgente şi care promite să se dezvolte rapid, astfel încît să răspundă exigenţelor considerabile ale bogatului patrimoniu de picturi murale ale României.

4. Restaurarea ruinelor

Restaurarea vestigiilor arheologice ca Tropaeum Traiani de la Adamclisi sau cetatea Sucevei trebuie, credem, privită în lumina aceloraşi principii fundamentale comune şi pentru alte categorii de bunuri culturale. Valoarea esenţială este de a salva *autenticitatea obiectului*. Orice reconstrucţie, dincolo de integrarea lacunelor limitate, cerute de pura conservare a monumentului, nu poate decît să falsifice monumentul, atît din punct de vedere istoric cît şi din punct de vedere artistic. Pe de altă parte, în cazuri ca cele considerate, aspectul primar al monumentului nu poate fi cunoscut decît într-un mod conjectural. Cel mai bun mod de a vizualiza, în starea actuală a cunoştinţelor noastre, fără a compromite autenticitatea monumentului, este de a recurge la machete, expuse într-un muzeu al locului ca un fel de introducere pentru vizitatori, care vor aprecia foarte bine valoarea sugestivă proprie ruinei.

Sesiunea anuală de comunicări ştiinţifice a D.M.I.A.

TEREZA SINIGALIA

În zilele de 14—16 mai 1974 a avut loc Sesiunea anuală de comunicări a D.M.I.A. Prestigioasă manifestare ştiinţifică, sesiunea a întrunit un foarte mare număr de comunicări. Susţinute aproape în exclusivitate de arheologii, arhitecţii şi cercetătorii Direcţiei, confruntaţi cu o problematică variată, comunicările au oglindit multitudinea şi diversitatea preocupărilor specialiştilor instituţiei care, prin specificul activităţii sale, realizează interdependenţa dintre cercetarea multidisciplinară a monumentului, restaurarea şi punerea în valoare a acestuia.

Ca o noutate tematică în cadrul sesiunilor D.M.I.A. au fost prezentate rezultatele unor cercetări cu caracter tehnic. De o mare importanţă practică în activitatea de restaurare se dovedesc a fi cercetările asupra mortarelor vechi şi asupra posibilităţii utilizării numai a formulelor bazate pe mortare de var (Tatiana Pogonat, *Cîteva consideraţii asupra mortarelor folosite în restaurarea monumentelor istorice şi de artă;* Alex. Dobriceanu, *Tencuieli exterioare specifice la monumente. Cauzele principale care le impun şi tehnica lor de execuţie*). Un interes deosebit a suscitat comunicarea ing. Dumitru Pîrscoveanu, *Studiu privind protejarea picturii bisericii Voroneţ împotriva vîntului şi zăpezii,* ale cărui soluţii, confruntate deja în cadrul unei întîlniri ştiinţifice internaţionale au primit girul valabilităţii teoretice prin identitatea unor rezultate obţinute în părţi diferite ale lumii. Tot tehnică, dar de un caracter mai aparte a aparut comunicarea pictorului restaurator Gheorghe Ciobanu: *Din problematica decapărilor de pictură în ulei suprapusă peste frescă.*

Ca de obicei, cercetările arheologice şi-au adus un aport substanţial — atît ca număr de comunicări cît şi ca rezultate — în cadrul sesiunii. Descoperirea prin cercetare arheologică a unui „osuar" pe întreaga lungime a altarului şi naosului bisericii din Războieni (comunicare Gh. I. Cantacuzino) a confirmat ştirea din *Cronica* lui Grigore Ureche despre reînhumarea, în biserica ridicată de Ştefan cel Mare, a celor căzuţi în 1476 în bătălia de la Valea Albă. Comunicarea prezentînd rezultatele cercetării de la fosta mănăstire Cotmeana (Lia şi Adrian Bătrîna) vine să îmbogăţească cunoştinţele noastre nu numai asupra planului şi structurii valorosului monument de mult cunoscut, ci şi istoria arhitecturii prin descoperirea unei biserici anterioare, de plan triconc pe locul celei actuale. Cercetătorii au stabilit şi existenţa unui pridvor deschis cu un turn clopotniţă — ambele modificate în secolul XVIII — la biserica ce există şi azi, precum şi cronologia fazelor de construcţie a aşezămîntului de la Cotmeana, obţinută prin coroborarea şi interpretarea documentelor de la sfîrşitul secolului XIV şi începutul secolului XV.

Un alt monument a cărui existenţă n-a fost bănuită — o biserică de lemn pe fundaţie de zidărie cu pronaos absidat supralărgit datînd din secolul XVI — a fost prezentat în comunicarea Marianei Beldie, *Cercetări arheologice la biserica Sf. Nicolae a Curţii din Brîncoveni.*

Arheologul Nicolae Puşcaşu a prezentat rezultatele unei cercetări mai vechi la biserica din Densuş, cercetări care au avut drept rezultat confirmarea ipotezei conform căreia biserica a fost construită într-o singură etapă către sfîrşitul secolului XIII, ei adăugîndu-i-se în secolul XIV încăperi anexe pe laturile de sud şi vest.

Seria de probleme consacrate studiilor de istoria artei şi arhitecturii reprezintă un capitol important al acestei sesiuni de comunicări. Încercînd o grupare a lor, se desprind mai multe direcţii ale cercetării: prezentarea monografică (Bogdana Irimia, *Datarea şi semnificaţia picturilor murale de la Părhăuţi;* arh. Hermann Fabini, *Turnuri-locuinţă în Sibiul medieval;* Ioana Cristache-Panait şi arh. Marinel Daia, *Biserica românească din Săndulești; aprecieri asupra datării şi valorii artistice;* Maria Irina Cantacuzino, *Cercetări la biserica din Hîrteşti, jud. Argeş;* arh. Cristian Moisescu, *Biserica fostei mănăstiri Gorgota);* axarea comunicărilor numai pe unele date semnificative privind conturarea profilului specific al unui monument (arh. Virgil Polizu, *Elemente de arhitectură apărute în urma cercetării de la casa domnească din incinta mănăstirii fortificate Slatina;* arh. Olga Bâzu, *Elemente nou apărute în arhitectura bisericii din Strei;* arh. Rodica Mănciulescu *Elemente deosebite de arhitectură în ansamblul Sf. Vineri-Tîrgovişte,* arh. Gheorghe Sion, *Noi date privitoare la arhitectura palatului brîncovenesc de la Potlogi),* schiţe ale unor viitoare sinteze (Vasile Drăguţ, *Ceramica monumentală moldovenească — o nouă ipoteză;* Matei Lăzărescu, *Observaţii şi propuneri cu privire la cercetarea picturilor murale;* arh. Eugenia Greceanu, *Consideraţii asupra tipologiei bisericilor din Densuş, Gura-Sada şi Peşteana;* Ioana Cristache-Panait şi arh. Ion Sc.eletti, *Bisericile de lemn din judeţul Bistriţa-Năsăud,* Tereza Sinigalia, *Palate domneşti şi case boiereşti din Ţara Românească din secolul XVII. Puncte de vedere;* Voica Maria Puşcaşu, *Biserici, hramuri, ctitori în Ţara Românească (secolele XIV—XV).*

Dintre acestea, de un mare interes apare comunicarea cu privire la ceramica monumentală din Moldova, pentru ale cărei origini, istoricul de artă Vasile Drăguţ propune calea nordică, dinspre Lituania, de circulaţie spre Moldova secolului al XIV-lea. Observaţiile prezentate de Matei Lăzărescu deschid un unghi nou de cercetare — estetică şi tehnică, a picturilor murale, văzute dinlăuntrul lor, prin ochiul pictorului.

Activitatea de proiectare din cadrul D.M.I.A. a fost ilustrată de comunicările: arh. Constanţa Modoran, *Propuneri de reconstituire la biserica ortodoxă din Mănăstirea-Mica;* arh. Marina Iliescu, *Probleme de restaurare la biserica din Vad;* arh. Ştefan Balş, *Cula de la Măldăreşti — probleme de restaurare.*

Comunicările consacrate ansamblului de la Văcăreşti, intrat în toamna anului precedent în restaurare, au constituit un grupaj aparte, marcat de contribuţia cercetărilor de arhivă (Monica Breazu şi Liviu Rotman, *Trei izvoare din secolul al XIX-lea despre starea mănăstirii Văcăreşti),* de minuţioasa cercetare de arhitectură în zona celor două cuhnii (arh. Liana Bilciurescu şi colectiv) şi de săpăturile arheologice din aceeaşi zonă (arheolog Cristian Tico).

Discuţiile au subliniat importanţa descoperirilor, valoarea cercetărilor specifice şi interdisciplinare în restaurarea monumentelor, calitatea comunicărilor, seriozitatea muncii în găsirea celor mai adecvate soluţii de restaurare, necesitatea de a atrage un număr cît mai mare de oameni în acţiunea de protejare a monumentelor istorice prin crearea unui grup de „prieteni ai monumentelor" pe lîngă D.M.I.A.

Cu ocazia sesiunii, a fost deschisă, în holul de la etajul II al Muzeului de istorie al R.S. România — unde a avut loc manifestarea, — o expoziţie cu un caracter deosebit, ilustrînd activitatea D.M.I.A. în anul 1973 şi constituind un comentariu inedit la comunicările prezentate: obiecte descoperite prin cercetările arheologice, proiecte de restaurare, grafice de cercetare, releveul zonelor de pictură murală în care s-a lucrat la şantierul-pilot de restaurare de la Humor, fotografii documentare etc.

Organizată cu atenţie, cu o vădită preocupare pentru a nu fi neglijat nici un amănunt, de Voica Maria Puşcaşu, Maria Irina Cantacuzino şi arh. Constanţa Modoran, sesiunea a beneficiat şi de un program şi de un afiş realizate de Casian Labin.

Încununînd seria de microsesiuni lunare ale anului 1973—1974, sesiunea anuală a D.M.I.A. a reprezentat atît un preţios bilanţ ştiinţific, cît şi un punct de pornire pentru intensa activitate multilaterală a etapei de vară.

https://biblioteca-digitala.ro